

УДК 347.19+346.2

Крالیук П. М.

*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ: АПОЛОГЕТ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

До знаних теоретиків права кінця ХІХ – початку ХХ ст., які відверто декларували своє українство, належав Богдан (у хрещенні – Федір) Кістяківський (1868-1920) У статті «До питання про самостійність української культури», яку Кістяківський опублікував у 1911 р. в журналі «Русская мысль», він, зокрема, писав: «Я народився в одному з найбільших, а отже, зрусифікованих міст України, ...походжу з дуже інтелігентної, а тому значною мірою зрусифікованої родини... до сих пір я проклинаю свою долю за те, що я виховувався не в рідній школі, що в дитинстві я мало слухав рідних пісень, що моєю фантазією володіли не рідні казки, що з літературою я познайомився не на рідній мові і що я зріс чужий тому народові, серед якого я жив, чужий моєму рідному народові. Лише в юнацькі роки я почав серйозно вивчати українську мову, познайомився з українською поезією, піснею, літературою, полюбив український театр, і я вважаю, та й завжди вважав, що лише з того часу я почав робитися особистістю і культурною людиною. Ті душевні переживання, які пов'язані з цим періодом мого життя, надзвичайно

© Крالیук П. М., 2020

© Національний університет «Острозька академія», 2020

-
- Крالیук П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmard.pdf>.*

розширили мої здібності сприйняття. Лише з того часу на мене почала справляти глибоке вражіння російська та європейська лірика, тоді ж я раптом збагнув суть драми, і в мене утворився зовсім новий погляд на літературу». Проте незважаючи на розуміння й декларування свого українства, намагання прилучитися до української культури, творчість Кістяківського значною мірою вписувалася в контекст російської імперської культури. В принципі, це зрозуміло. Адже він виховувався й формувалася в її лоні, а в зрілі часи практично не виходив за її межі.

Народився Кістяківський у місті Києві. Батько його був професором кримінального права Київського університету, дотримувалася ліберальних поглядів. Його праця «Дослідження про кару та смерть» мала чималий розголос у Російській імперії. Її, зокрема, використовував Лев Толстой. Також батька Кістяківського цікавила й українська проблематика – йому належала праця «Права, за якими судиться малоросійський народ». Відверто не декларуючи своє українофільство, він прихильно ставився до українського руху.

По лінії матері Богдан Кістяківський був пов'язаний родинними зв'язками з видатним українським істориком Володимиром Антоновичем – вчителем Михайла Драгоманова й Михайла Грушевського. Він часто бував у свого знаменитого родича. Завдячуючи Антоновичу Кістяківський зацікавився українською історією, а також познайомився із закордонними українськими виданнями.

Ще навчаючись у гімназії в Києві, Кістяківський прилучився до таємного ліберального гімназійного гуртка. Через участь у цьому гуртку він був виключений з гімназії, а гімназійну освіту йому довелося завершувати не в своєму рідному Києві, а Чернігові. Однак у Чернігівській гімназії йому не дозволили скласти випускні іспити через «порушення дисципліни». Такі іспити він склав у Ревельській Олександрівській гімназії

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kmapd.pdf>.

(зараз це м. Тарту). Далі Кістяківський навчався в Університеті святого Володимира в Києві (1888-1889), студіюючи історію під керівництвом Антоновича. У цей час він познайомився з поглядами Михайла Драгоманова, провідника тодішніх українофілів, і став його прихильником. Пізніше готував до видання твори цього мислителя, присвятив йому дві статті «М. П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя» та «М. П. Драгоманов і питання про самостійну українську культуру». Під час університетського навчання Кістяківський відвідав Галичину, бажаючи нав'язати контакти з місцевими діячами українського руху, зокрема Іваном Франком. В Австро-Угорщині його арештували й передали російській владі. Після цього інциденту Кістяківський змушений був перевестися до Харківського університету. Однак і тут через свою підпільну діяльність йому не вдалося закінчити навчання. Тоді він переводиться до Дерптського університету (в сучасному м. Тарту), де студіює право. Тут почав вивчати марксизм, нав'язав контакти з т. зв. легальними марксистами Петром Струве й Михайлом Туганом-Барановським. Правда, така діяльність не пройшла повз увагу поліції. У 1892 р. його арештовують. У жовтні 1893 р. Кістяківський був засуджений до двомісячного ув'язнення, яке відбував у Лук'янівській в'язниці в Києві, та однорічного заслання в Лібаву (сучасне м. Лієпая в Латвії). Перебуваючи в ув'язненні та на засланні, він зайнявся вивченням німецького ідеалізму (німецької класичної філософії).

У 1895 р. Кістяківський покидає Російську імперію, їде до Берліну, де записується на юридичний факультет місцевого університету. Правда, його цікавить не стільки юриспруденція, скільки філософія. Він відвідує лекції на філософському факультеті й виявляє бажання працювати над дисертаційною роботою з соціології. Остання була написана під керівництвом професора Страсбурзького університету Вільгельма

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmard.pdf>.

Віндельбанда. Предметом своєї дисертації Кістяківський обрав проблему співвідношення індивіда й суспільства. Тут він розглянув методи дослідження особистості та суспільства, починаючи з античних часів і закінчуючи Новим часом. На основі цього аналізу мислитель прийшов до висновку про необхідність плюралістичного методологічного підходу в суспільствознавстві. При цьому відкидав можливість побудови універсальної моністичної теорії. Тут Кістяківський відходив від класичного марксизму, під впливом якого перебував раніше. Т. зв. економічний принцип у соціології, характерний для марксизму, він почав вважати лише одним із методів дослідження в царині суспільствознавства.

У 1899 р. Кістяківський, повернувшись у Росію, одружився з Марією Беренштам, дочкою відомого педагога, активного діяча Старої Громади Вільяма Беренштама. Вона в молоді роки знаходилася під впливом Драгоманова, а потім прилучилася до російських марксистів, була причетна до «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». У цьому шлюбі, зокрема, народився Георгій (Джордж) Кістяківський, спеціаліст у галузі ядерної фізики. Він емігрував спочатку до Німеччини, а потім – Сполучених Штатів Америки. Був одним із керівників американського проекту атомної бомби. Потім добровільно пішов у відставку, приєднався до громадської організації вчених «Союз за придатний для життя світ» і виступив проти гонки озброєнь.

У Росії Богдан Кістяківський активно включився в громадську роботу. Став одним із ідеологів російських конституціоналістів. Брав участь у створенні й діяльності їхньої організації «Союз визволення», яка послужила основою для створення партії конституційних демократів (кадетів). Кістяківський був одним з авторів відомих філософських збірок «Проблеми ідеалізму» (1902), «Віхи» (1909), належав до засновників і редакторів журналу «Освобождение». У цей період він редагував журнали

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmard.pdf>.

«Критическое обозрение» (1907-1910), «Юридические записки» (1912-1914) «Юридический вестник» (1913-1917), також співробітничав з часописами «Украинская жизнь», «Новые идеи в правоведении», «Русская мысль», «Свобода и культура», «Вопросы жизни»; працював у Московському комерційному інституті, Московському університеті, Демидівському юридичному ліцеї (Ярославль). Власне, в цей час, у перші роки ХХ ст., Кістяківський формулює й розробляє концепцію наукового ідеалізму.

Мислитель, обґрунтовуючи цю концепцію, певним чином протиставив себе російській релігійній філософії з її схильністю до містицизму. Він пропонував раціональний, науковий підхід до філософських проблем. Тому його науковий ідеалізм можна трактувати як українську відповідь російській релігійній філософії.

1916 р. Кістяківський опублікував дисертацію «Соціальні науки і право», яку захистив у Харківському університеті, здобувши ступінь доктора державного права. З 1917 р. почав працювати професором Університету святого Володимира, у 1919 р. став деканом юридичного факультету цього вищого навчального закладу. Працював також у інших вищих навчальних закладах Києва, викладаючи правові дисципліни.

Революційні події 1917 р. призвели до того, що Кістяківський не лише підтримав революційний рух, а й приєднався до нього. Показове його ставлення до російських демократів, які не визнавали за українцями прав на самовизначення. У статті «Українці і російське суспільство» він писав: «Для більшості освічених людей виявилися зовсім несподівані ті події, які відбулися в Україні впродовж останнього року: вони ніяк не передбачали, що політичне життя в Україні може прибрати такий зворот, який воно фактично прийняло. Серед інших розчарувань, який приніс з собою революційний рік освіченому російському суспільству, це, може бути,

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmard.pdf>.

найвідчутніше, воно образило його в найбільш священних почуттях. Більшість не бачить ніякого пояснення і виправдання того, що весь рік українці так настійливо та вперто висували у першу чергу свої інтереси та справи, що вони прискорювали їх принципове вияснення, що, не задовольнившись обіцянками та не дочекавшись їх виконання, вони пішли самовладним шляхом, а на цьому шляху вони дійшли до крайньої межі, тобто до повного відособлення України та «самостійності».

За часів гетьманату Павла Скоропадського Кістяківський увійшов до складу Комісії у справах навчальних та наукових закладів. Брав участь у виробленні законодавства про вищу школу, закону про українське громадянство. Був членом Сенату (вищого судового органу) Української держави. Став одним із організаторів Української Академії наук, її позаштатним академіком по кафедрі державно-адміністративного й міжнародного права та штатним академіком по кафедрі соціології. Входив до складу комісій Академії щодо вивчення звичаєвого права, західноруського й українського права, правничо-термінологічної комісії тощо.

З метою відстояти Академію від закриття білогвардійцями був відряджений до Єкатеринодара (нині м. Краснодар), де знаходилася резиденція Антона Денікіна. Там важко захворів і під час операції помер. На той час йому було 51 рік – ще достатньо продуктивний вік для вченого.

В останні роки життя Кістяківський підготував до друку працю «Право та науки про право. Методологічний вступ до філософії права», яку називав головною своєю книгою. На жаль, ця праця так і не була опублікована, а рукопис її пропав.

Та все ж після Кістяківського лишилося чимало праць з філософії, соціології й правознавства, які дають підстави говорити про його внесок у ці науки. Усвідомлюючи необхідність методологічного плюралізму,

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmard.pdf>.

взаємодоповнення і взаємозбагачення різних концептів і методів, він став предтечею інтегральної філософії та інтегральної юриспруденції, одним із засновників соціально-правового напрямку в російській та українській філософії початку ХХ ст.

Метою соціології вчений вважав розробку таких понять, як «суспільство», «особа», «натовп», «соціальна взаємодія», «справедливість», «держава», «право» тощо. Відстоював ненасильницький шлях соціальних перетворень, здійснюваних у межах закону.

Кістяківський віддавав належне марксистській теорії, цінував її прагнення до причинного пояснення суспільних явищ. Однак був критиком марксизму за його догматизм. Виступав проти диктатури пролетаріату як небезпечної утопії. Реалізація її, вважав мислитель, не приведе до справедливого суспільства. Він також критикував ідею «самодержавства народу», вважаючи, що деспотизм народу може бути навіть жахливішим за деспотизм однієї особи.

Відкидаючи марксизм та анархізм, що були поширеними в середовищі як російської, так і української інтелігенції, Кістяківський відстоював ідею правової держави. Загалом він трактував державу як одну з найбільших цінностей. «Культурна людина і держава, – писав вчений, – то два поняття, що навзамін доповнюють одно одного. Тому культурна людина навіть і немислима без держави. Певно ж, люди створюють, оберігають і боронять свої держави не для взаємної наруги, гноблення та винищення. Інакше держави давно порозпадалися б і припинили своє існування. З історії ми знаємо, що держави, які лише гнобили своїх підданих і завдавали їм стільки, справді гинули. На місці їх ставали нові держави, які більше задовольняли потреби своїх підданих, тобто більше відповідали самій суті і природі держави. Ніяка держава не могла довго існувати тільки насильством і гнобленням. Правда, в житті всіх держав

▪ Кралоук П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmad.pdf>.

були періоди, коли, здавалося, діяльність їх вся зосереджувалася на катуванні своїх підданих. Та у життєздатних держав і в поступових народів ці періоди завше були зглядно короткочасні. Наставала доба реформ, і держава виходила на широку дорогу здійснення своїх справжніх завдань та історичних цілей». Тобто мислитель, на відміну від анархістів й марксистів, вказуючи на вади держави, «темні сторони», говорив не про знищення її як інституції, а про її вдосконалення. Адже, на його думку, «сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава ошляхетнює і підносить людину. Вона дає їй змогу розвивати кращі сторони своєї природи і здійснювати ідеальні цілі. У цій ролі ошляхетнення та піднесення людини і полягає істинна сутність й ідеальна природа держави».

Кістяківський ставив питання, в чому справжні завдання та істинні цілі держави. Його відповідь була такою: «Вони полягають у здійсненні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге та цінне всім людям. Держава як така є просторово недосяжніша і внутрішньо всеохопна форма вповні організованої солідарності поміж людьми. Разом з тим, вступаючи у міжнародні зносини, вони доводять до створення та опрацювання нових, ще осяжніших і в майбутньому, може, щонайповніших і всебічних форм людської солідарності. Що сутність держави справді в обстоюванні солідарних інтересів людей, це дається взнаки навіть в ухилах держави від її істинних цілей. Навіть і найжорстокіші форми державного гноблення звичайно виправдовують міркування про користь і потреби всього народу. Загальне добро – ось та формула, що в ній стисло виражено цілі та завдання держави».

Однією з функцій держави, на думку мислителя, могло би бути регулювання господарської діяльності. Він вважав, що капіталізм

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmard.pdf>.

породжує «господарську анархію», «від якої терплять у своїм господарським побуті не тільки окремі індивідууми, але й суспільство». «Держава будучини, – писав Кістяківський, – покликана усунути цю анархію; її безпосередня мета – перемінити анархію, що панує в суспільному капіталістичному виробництві, на зорганізованість виробництва, яку буде здійснено вкупі з установленням справедливих соціальних відносин». На перший погляд, може видатися, що мислитель тут віддавав данину марксизму. Однак бачимо, що з часом розвинуті держави Заходу прийшли до певного регулювання господарських відносин з допомогою законодавства, аби обмежити «виробничу анархію». Власне, на цьому наполягав Кістяківський. І він ніби «заглянув у майбутнє».

Державу ж Кістяківський бачив як демократичну. Саме така держава, де людям забезпечені виборчі права, може бути консолідованою. Він писав: «Нема нічого, що такою ж мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право».

Мислитель спробував змалювати «ідеальну державу» майбутнього. Ось так виглядав його проект: «...в державі будучини кожному буде забезпечене гідне людське існування не силою соціальної милосердності, яка доводить до організації, аналогічної сучасному опікуванню бідними, а силою притаманних кожній особистості прав людини і громадянина. У правовій організації цього суспільства найбільшу вагу матиме як визнання публічно-правового характеру за правом на гідне людське існування і за всіма його розгалуженнями, так і визнання цих прав як прав особистих. Отже, держава цього типу тільки розвине ті юридичні принципи, які вироблено і встановлено сучасною правовою державою. Це дає нам право зробити більш загальний висновок щодо юридичної природи цієї держави. Не підлягає сумніву, що для здійснення своїх нових завдань держава будучини покористується тими ж юридичними засобами, що їх виробила

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmard.pdf>.

правова держава. Більшість її установ будуть створені за аналогією з установами правової держави. Зорганізованість і виключення анархії в суспільному господарстві буде досягнуто в державі будуччини за допомогою тих же правових прийомів, якими досягається зорганізованості й виключення анархії у правовому і політичному житті в державі правовій. Дві підвалини правової держави – суб'єктивні публічні права та участь народу в законодавстві й управлінні країною – будуть цілком послідовно розвинені і розширені» .

Тобто це розвинута правова й соціальна державу, в якій суспільна справедливість забезпечується правом. Кістяківський писав: «...між сучасною правовою державою і тією державою, яка здійснить соціальну справедливість, нема принципової і якісної різниці, а є різниця лише в кількості й ступені» . Отже, робив висновок мислитель, «...правова держава є найдосконалішим типом державного буття. Вона створює ті умови, за яких можлива гармонія поміж суспільним цілим і особистістю. Тут державна індивідуальність не гнітить індивідуальності поодинокі особи» .

Звісно, трактуючи правову державу як своєрідний ідеал, Кістяківський приділяв велику увагу питанням права. Він, зокрема, критикував інтелігенцію Росії за нехтування проблемами правової теорії й практики, виступав проти правового нігілізму. Кістяківський відстоював синтетичний підхід до розуміння права, який поєднував методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права. «...право, – писав він, – як явище маємо і у вигляді сукупності правових норм, і у вигляді сукупності правових стосунків» . Тому мислитель розмежовував писане право й правове життя: «...писане право є незрушне, воно міняється лише спорадчно, і для зміни його щоразу треба запускати складний механізм законодавчої машини. Натомість правове

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmad.pdf>.*

життя складається з безупинного руху, в ньому все ненастанно змінюється, одні правові стосунки поступають, інші припиняються і знищуються. Отже, правове життя може відхилитися від чинного писаного права, що, проте, ніскільки не впливатиме на формальну силу писаного права. Писане право, або точніше установи, яким належить мати справу з його здійсненням, незрідка коли стають на боротьбу з правовими явищами життя, що відхилилися від писаного права. Доки ця боротьба триває, писане право зберігається в повній силі, воно має всі шанси перемогти». Відповідно, «...життя є таке багате, різнобічне та різномаїте, що воно не може цілком підлягати контролю закону та органів, які наглядають за його виконанням».

Кістяківський допускав одночасне існування чотирьох різноаспектних визначень права – соціологічного, психологічного, державно-організаційного й нормативного. Саме ж право (в широкому сенсі) розглядав як етичну цінність, найвагоміший виразник культури. Вважав, що головний зміст права складають ідеї справедливості та свободи. І його не можна розглядати лише як політичний і адміністративний інструмент. Воно також є основною умовою внутрішньої свободи людини.

Правова держава, яка є також державою соціальною, не була утопією. Так чи інакше цей проект реалізовувався (в більшій чи меншій мірі) в країнах Заходу. Кістяківський сподівався реалізувати його в Україні. Тому пішов на співробітництво з владою гетьмана Павла Скоропадського. На жаль, цей проект так і не вдалося втілити в життя. Після падіння гетьманату в Україні настала анархія, яка скінчилася диктатурою пролетаріату, точніше диктатурою російських більшовиків.

▪ Кралюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 1(21) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20kpmad.pdf>.